

Шиманович Андрій Олександрович,

кандидат філософських наук,

докторант кафедри богослов'я та релігієзнавства

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

orcid.org/0000-0002-3046-4645

schimanovich@ukr.net

РЕАКТУАЛІЗАЦІЯ ТИПОЛОГІЧНОЇ БІБЛІЙНОЇ ЕКЗЕГЕЗИ В ПРАЦЯХ ЖАНА ДАНИЕЛУ

Статтю присвячено аналізу основного тематичного напрямку богословської роботи кардинала Жана Данієлу, котрий привернув увагу богословської спільноти до необхідності нового унормування типологічної традиції інтерпретації Біблії, яка була панівною в епоху створення святоотцівських текстів. В основу розвідки покладено огляд засадничих тематичних праць Ж. Данієлу: «Оріген» (1948), «Таїнство майбутнього: дослідження витоків біблійної типології» (1950) і «Біблія і літургія: біблійне богослов'я таїнств та свят згідно з думкою отців Церкви» (1951). До того ж автор статті врахував і найбільш змістовні рецензії на зазначені трактати, авторами яких є Дж. Сегорн, В. Ле Сейнт і Дж. Вейнрайт. Заслуга Ж. Данієлу полягає в нагадуванні про типологічну суть апостольської керигми, теоретичною рамкою якої була концепція про типологічне сповнення древніх пророчих прообразів в особі Ісуса Христа. Розвиваючи цей попередній висновок із опертям на власне дослідження літургічних текстів древньої Церкви, Ж. Данієлу обґрунтував своє бачення сакраментальної історії Церкви як подальшої й остаточної реалізації імпліцитного значення базових старозавітних подій-прообразів. Проблематичність екзегези Філона та всієї Александрійської школи (від Климента до свт. Григорія Нісського) для Ж. Данієлу полягала в їхній схильності необґрунтовано – з перспективи новозавітної традиції – нав'язувати глибинні смисли кожній дрібній деталі Старого Завіту, а також у надмірній індивідуалізації, психологізації та інтеріоризації старозавітного послання. Навіть більше, Ж. Данієлу вдалося зняти з порядку денного зазіхання історико-критичної екзегетичної школи на нібито володіння нею монополією на єдине історично коректне трактування Біблії, а також обґрунтовано довести, що знакові отці Церкви володіли історичною візією й були набагато більш коректними авторами тлумачень на старозавітні події, гостро чутливими до дій Бога в історії людства.

Ключові слова: прообраз, символ, історія, патристика, інтерпретація Біблії, літургія.

Shymanovych Andrii,

PhD in Theology,

Postdoctoral Researcher of the Department

of Theology and Religious Studies

Dragomanov Ukrainian State University

orcid.org/0000-0002-3046-4645

schimanovich@ukr.net

THE REACTUALIZATION OF TYPOLOGICAL BIBLICAL EXEGESIS IN THE TREATISES OF JEAN DANIÉLOU

The article contains an analysis of the central issue of Cardinal Jean Daniélou's theological research, which was to draw the attention of the theological community to the need for a new normalization of the typological tradition of interpreting the Bible that had been dominant in the era of the creating of patristic texts. The research is based on a study of the fundamental thematic works by Daniélou, such as *Origène* (1948), *Sacramentum futuri: Études sur les origines de la typologie biblique* (1950), and *Bible et liturgie: La Théologie biblique des sacrements et des fêtes d'après les Pères de l'Église* (1951). In addition, the article takes into account the most meaningful reviews of the mentioned treatises, the authors of which are W. Le Saint, J. Sehorn, and G. Wainwright. Daniélou's indisputable merit lies in his reminder of the apostolic kerygma's typological essence, the theoretical frame of which was the concept of the typological fulfillment of ancient prophetic types in the person of Jesus Christ. By developing

this preliminary conclusion based on the analysis of the liturgical texts of the ancient Church, Daniélou substantiated his vision of the sacramental history of the Church as a further and final realization of the implicit meaning of the essential Old Testament events. For Daniélou, the problematic nature of Philo's and the entire Alexandrian school's Biblical exegesis (from Clement to St. Gregory of Nyssa) consisted in their tendency to unjustifiably – from the perspective of the New Testament tradition – impose deep meanings on every small detail of the Old Testament texts, as well as in their excessive individualization, psychologization, and internalization of the Old Testament's message. Moreover, Daniélou managed to remove from the theological agenda the historical-critical exegetical school's encroachment on its alleged monopoly on the only historically correct interpretation of the Bible, as well as reasonably prove that the iconic Church Fathers possessed a profound historical vision and were much more correct interpreters of Old Testament events, acutely sensitive to God's actions in human history.

Key words: type, symbol, history, patristic thought, biblical interpretation, liturgy.

Одним із найзначніших внесків французького патролога-єзуїта Жана Данієлу (1905–1974) в католицьке богослов'я ХХ ст. стала його реактуалізація типологічної біблійної екзегези, активно застосовуваної в трактатах древніх отців Церкви та відтворюваної в широкому розмаїтті богослужбово-літургічних церковних текстів. Від середини до кінця 1940-х років Ж. Данієлу опублікував серію вузько тематичних статей, об'єднаних прагненням автора сконструювати переконливу багаторівневу апологію типологічного трактування Святого Письма.

Початок покладено текстом 1945 р., що містить аналіз поглядів деяких отців Церкви (передусім св. Кирила Єрусалимського) на зв'язок між засадничими старозавітними оповідями й символічним значенням обрядових елементів Таїнства Хрещення (Daniélou, 1945). Продовженням стали ще дві розвідки, пов'язані з Хрещенням, одна з яких стосувалася типологічної спорідненості між цим Таїнством і переходом євреїв через Червоне море (Daniélou, 1946), друга ж мала на меті унаочнити відповідність між глибинними смислами хрещальних обрядів і подією Всесвітнього потопу (Daniélou, 1947а). Далі на основі аналізу текстів Філона й інших Александрійських отців, а також свт. Амвросія Медиоланського, Ж. Данієлу звертає свою дослідницьку увагу на старозавітну постать другого з біблійних патріархів – Ісаака, розглядаючи типологічний зв'язок між його роллю в історії спасіння та загальною катехетичною практикою древньої Церкви (Daniélou, 1947b). На додачу в 1947–1948 роках видано ще дві розвідки, присвячені вченню сщмч. Іренея Ліонського. Перша торкалася його богослов'я історії (Daniélou, 1947с), друга – поглядів св. Іренея на зв'язок між методом відповідностей і хіліазмом (Daniélou, 1948а). Завершено цикл коротких досліджень

двома статтями 1949 р. з еклезіологічної тематики, які розкривали значення постаті Рахав із Книги Ісуса Навина для новозавітної Церкви (Daniélou, 1949а) та образний зв'язок між старозавітними стравами і евхаристичним аспектом церковного життя (Daniélou, 1949b).

Активне написання статей у вищезазначений період не варто вважати найвищою точкою зацікавленості Ж. Данієлу в типологічно-екзегетичній проблематиці. Справжньою кульмінацією в процесі відновлення цієї методології стало видання впродовж 1948–1951 років трьох фундаментальних трактатів – «Оріген» (Daniélou, 1948b; англ. пер. Daniélou, 1955), «Таїнство майбутнього: дослідження витоків біблійної типології» (Daniélou, 1950; англ. пер. Daniélou, 1960) та «Біблія і літургія: біблійне богослов'я таїнств та свят згідно з думкою отців Церкви» (Daniélou, 1951; англ. пер. Daniélou, 1956). У контексті заданої теми варто послідовно розглянути кожен із цих трьох великих програмних праць Ж. Данієлу.

Найважливішою частиною першої книги є великий розділ 2 «Оріген і Біблія». На початку розділу Ж. Данієлу одразу ставить під сумнів спроби приписати Александрійському мислителю виключно алегоричні підходи до Біблії: «Було б зовсім неправильно намагатися оцінити його екзегезу за кількома алегоричними тлумаченнями сумнівної достовірності» (Daniélou, 1955, р. 132). Натомість обстоювана далі впродовж усього розділу позиція Ж. Данієлу полягає в тому, що біблійна екзегеза Орігена по суті була «конвергенцією двох інтерпретаційних потоків» (Daniélou, 1955, р. 132), а саме: (1) *типологічної* традиції Євангелій, апостола Павла, св. Юстина і св. Іренея, а також (2) методології знакових попередників Орігена, представників Александрійської *алегоричної* школи – Філона та Климента. У результаті для

Орігена, згідно з трактовкою Ж. Данієлу, обидві екзегетичні візії стали лише допоміжним знаряддям на шляху до створення власного самобутнього підходу до Святого Письма: «Це була лише тлінна частина світоглядної споруди, як це завжди буває з елементами, що використовуються для втілення теологічних та екзегетичних доктрин упродовж будь-якого періоду їх розвитку» (Daniélou, 1955, p. 132). Важливо додати, що конститутивні елементи Орігенової екзегези не переплавляються в одне гомогенне ціле, натомість кожен із них зберігає свої окремі виразні ознаки, будучи чимось на кшталт різнокольорових ниток у єдиному плетиві цілісної й водночас строкатої тканини: «Різноманітні типи екзегези можна зустріти пліч-о-пліч у працях Орігена. Тому всі ідеї щодо зведення його екзегетичних принципів до єдності повинні бути відкинуті. Єдиний можливий підхід – відокремити справді вартісні елементи від сторонніх чинників, змішаних із ними» (Daniélou, 1955, p. 199).

Також варто врахувати тональність лапідарної рецензії Вільяма Ле Сейнта на англійський переклад «Орігена», яку опубліковано в 1955 р. в журналі «Богословські студії». Рецензент висловлює видавцям і перекладачеві подяку за те, що вони «подарували нам найкращу англійську книгу про життя і творчість одного з найглибших і найплідніших геніїв християнської давнини» (Le Saint, 1955, p. 629). Наостанок Ле Сейнт підсумовує, що на тлі активних тогочасних дискусій про належність Орігена чи то до суто біблійних мислителів ранньохристиянської традиції, чи то радше до філософів-неоплатоніків «Данієлу підтверджує свою думку, що той представляв обидві лінії водночас, і вважає, що суперечливі точки зору, запропоновані де Любаком і Г. Йонасом, значною мірою сприяють зміцненню середньої позиції, яку приймає та обстоює його книга» (Le Saint, 1955, p. 630).

Праця Ж. Данієлу 1950 р. «Таїнство майбутнього» замислена автором як огляд історії типологічного тлумачення подій, зображених на сторінках перших шести книг Біблії: 1) Адам і рай; 2) Ной і Вселенський потоп; 3) принесення в жертву Ісаака; 4) Мойсей і Вихід із Єгипту; 5) доба Ісуса Навина. Загалом методологія автора може бути розкрита так: 1) віднайдення типологічного розуміння згаданих оповідей у самому тексті Святого Письма та з урахуванням традиції пізнього палестинського й Александрійського

юдаїзму; 2) простеження тяглості й розширення типологічної інтерпретації у творах отців II–IV ст., які пов'язані з катехетичною та літургічною практикою Церкви; 3) обґрунтування й унаочнення поступово впроваджуваних спотворень у вигляді алегоричного екзегетичного методу, що здійснювали Філон, Климент Александрійський, Оріген і почасти свт. Амвросій.

У трактаті «Таїнство майбутнього» Ж. Данієлу багаторазово й різнобічно пояснює своє бачення сутності типологічного тлумачення біблійних текстів: «У літургічній і катехетичній традиції ранньої Церкви Закон є текстом, що сповнений таємниць, *sacramenta*, які образно розкривають нам увесь план Євангелія та майбутнього Царства» (Daniélou, 1960, p. 11). Далі автор уточнює: «Як Бог розмістив людину в раю, так й Ізраїль повинен чекати, доки він буде введений у новий рай. Саме в цьому й полягає суть типології – показати, як минулі події є образом подій майбутніх» (Daniélou, 1960, p. 12). За Ж. Данієлу, прообраз – це «подія, яка має подібність до чогось у майбутньому, але поки що насправді не здійснює це щось» (Daniélou, 1960, p. 125). Базова ж настанова методу відповідності полягає в ідеї про «недосконалий порядок, який готує і прообразує порядок досконалості» (Daniélou, 1960, p. 31), а мета цього підходу, на відміну від алегоричної екзегези, полягає «радше в унаочненні того, що історія сама собою є образною, а не в заміні історії алегорією» (Daniélou, 1960, p. 52). Відповідно, неусувна історичність і подійний характер старозавітних прообразів передбачали для Ж. Данієлу їх реальне історичне сповнення, передусім у подіях Боготвілення та майбутнього настання вічного Царства. Тож не буде помилкою стверджувати, що для французького патролога унікальність християнської типології полягала в її наскрізній христоцентричній есхатологічності.

Багаторазове використання теологом поняття *прообраз* (чи то *образ*) не є випадковим. Воно набуває особливої значущості у світлі засадничого для Ж. Данієлу тексту з 1 Кор. 10:11, де апостол Павло, згадуючи про низку подій, пов'язаних із Виходом євреїв із Єгипту, витлумачує їх так: «[Усе] це сталося з ними як прообраз (*τυπικῶς*) і записано як пересторога для нас, для яких настав кінець віків» (пер. Р. Турконяка). В іншій праці Ж. Данієлу наводить ще дві базові біблійні цитати, які обґрунтовують

укоріненість типологічної візії в біблійній традиції. Він згадує про Рим. 5:14, де Адам названий «прообразом (τύπος) майбутнього», відомий текст із 1 Пет. 3:20–21, у якому апостол доносить сутність таїнства Хрещення через нагадування про його типологічний зв'язок (ἀντίτυπος) із Вселенським потопом (Daniélou, 1958, p. 140).

По-перше, важливо, що для Ж. Данієлу істотна цінність такої екзегези вкорінена не просто в чийомусь генії як видатного автора або тлумача сакральних текстів, а в її угрунтованості в конкретних історичних особах і подіях. Можна сказати, що Ж. Данієлу *онтологізує* типологічну традицію та позбавляє її надмірної умоглядності. По-друге, він нагадує про відмінність між типологією та очікуванням або ідентичного *повторення* біблійних подій, або ж *відтворення* колишнього (і нині жаданого) стану справ у равіністичній тлумачній традиції. Наприклад, як приклад дослідник згадує про тему повернення пророка Іллі або відновлення дерева життя (Daniélou, 1960, p. 12–13). Далі по тексту Ж. Данієлу в різний спосіб акцентує сутність і цінність образної трактовки біблійних подій. Так, у контексті огляду Тертуліанового тлумачення на жертвопринесення Ісаака (Бут. 22:1–19) теолог нагадує: «Прообраз повинен бути схожим на те, що він прообразує, і водночас чітко показувати, що це ні що інше, як прообраз, а не сама реальність» (Daniélou, 1960, p. 125). І вже на наступній сторінці Ж. Данієлу додає яскраве порівняння: «Прообраз подібний до спалаху блискавки, що освітлює морок майбутнього, але жодним чином не змінює нинішнього порядку речей» (Daniélou, 1960, p. 126).

Результати, здобуті під час віднайдення витоків типологічного тлумачення біблійних наративів, Ж. Данієлу тезово викладає на останніх сторінках трактату (Daniélou, 1960, p. 287–288) у семи пунктах:

1. Патристична екзегеза мала своїм першоджерелом розширення месіанської типології старозавітних пророків.

2. Першорядною метою проповіді апостолів було вказати на те, що ці прообрази вже сповнилися в Ісусі Христі.

3. Новозавітні тексти підтверджують, що генеза апостольської типології мала своїм результатом увиразнення окремих ліній, принаймні двох: а) Євангеліє від Матфея вбачає

сповнення старозавітних прообразів у подіях земного життя Спасителя; б) Євангеліє від Іоанна містить ідею стосовно остаточної реалізації прообразів у таїнствах Церкви.

4. Патристичні твори є доказом динамічного розвитку новозавітних традицій типологічної екзегези. Тут Ж. Данієлу наводить вже три напрями: а) есхатологічна типологія Старого Завіту завдячує своїм продовженням св. Іренею та Орігену; б) сакраментально-катехетичні настанови (процес оголошення перед прийняттям Хрещення) продовжують підхід, започаткований у Євангелії від Іоанна; в) менш розповсюджена традиція, що водночас виникла в Єрусалимі й на Заході, ґрунтувалася на типологічних принципах Євангелія від Матвія.

5. Практика застосування старозавітних прообразів до внутрішнього життя християнина є малообґрунтованою з погляду Нового Завіту. Утім саме вона набуває помітного розвитку у творах представників Александрійської алегоричної школи – від Климента до свт. Григорія Нісського та свт. Амвросія Медіоланського. Ненадійність Філонової екзегези, яку Ж. Данієлу майже урівнює з гностичною традицією, полягала в штучному нав'язуванні символічного смислу кожній деталі старозавітного тексту. Другим хибним шляхом Філона патролог уважає його прагнення досягти повної відповідності між світом людської чуттєвості й інтелектом.

6. Вагомим чинником впливу була єврейська традиція. Як це видно з творів св. Юстина та св. Єроніма, базова проблема цього підходу полягала в спробі розгледіти сповнення прообразів навіть у подіях Старого Завіту. Одним із наслідків цієї екзегези стала недооцінювання месіанських інтерпретацій в екзегетичній традиції Антіохії.

7. Підсумовує свій трактат видатний патролог такими словами: «Але – і це остання точка, до якої нас привело наше дослідження – понад усі ці розмаїтості й відхилення ми зустрічаємо згоду всіх шкіл стосовно фундаментальних прообразів. Це доводить, що ми зіткнулися вічна-віч із чимось, що є невід'ємною частиною змісту Одкровення» (Daniélou, 1960, p. 288).

Додамо лише, що Джон Сегорн у рецензії на репринтне перевидання «Таїнства майбутнього» (2018) доволі влучно змальовує той результат, якого Ж. Данієлу досягнув своєю працею: «У спосіб, який видається майже

розрахованим на те, щоб збентежити сучасних прихильників патристичної екзегези, які вважають її способом оминуті створені історичною критикою труднощі, Данієлу беззаперечно заявляє про відданість отців історичній реальності біблійних оповідей» (Sehorn, 2020, р. 1069–1070). Тобто, окрім вищезазначених здобутків книги, є підстави говорити й про такий двоякий ефект: 1) древні отці Церкви постають у праці Ж. Данієлу не як аісторичні велетні, котрі ніби парять над земним життям, яке не заслуговує жодної уваги, а як чутливі до історії автори, які передали нам свої тлумачення на дії Бога в історії; 2) на тлі такого оновленого розуміння отців помітно підважується зазіхання історико-критичної біблійної екзегези на те, що саме її методологія нібито є єдиною історично коректною.

Останньою програмною книгою з трьох великих праць Ж. Данієлу, присвячених типологічній проблематиці, є «Біблія і літургія» (1951). У зіставленні з двома іншими її особливість полягає в тому, що за відправну точку науковець бере літургію і таїнства Церкви, пропонуючи читачеві «інтерпретацію символізму християнського поклоніння відповідно до отців Церкви» (Daniélou, 1956, р. 4). Традиційно спираючись на біблійні й патристичні свідчення, Ж. Данієлу розвувальовує систему прообразів таїнств Хрещення, Конфірмації (Миропомазання) та Євхаристії, заразом додаючи розгорнутий аналіз типології святкування недільного дня, Великодня, Вознесіння, П'ятидесятниці та свята Суккот (кущів).

У цій праці Ж. Данієлу немов розширює й пролонгує сповнення старозавітних прообразів від події Христа на всю подальшу історію Церкви в сакраментальному вимірі її буття: «Ці есхатологічні часи стосуються не лише життя Ісуса, а й Церкви. Отже, есхатологічна типологія Старого Завіту здійснюється в особі не лише Христа, а й Церкви. Тому, окрім типології христологічної, існує сакраментальна типологія, і ми знаходимо її в Новому Завіті. Євангеліє від Іоанна показує нам, що манна була символом Євхаристії; Перше Послання св. Павла до Коринфян говорить про те, що перехід через Червоне море був символом Хрещення. Крім того, це означає, що таїнства продовжують серед нас *mirabilia*, великі справи Божі в Старому й Новому Завіті, як-от: Потоп, Страсті та Хрещення показують нам ту саму божественну діяльність, здійснювану впродовж трьох різних епох священної історії, і всі ці три фази Божої дії

призначені до суду наприкінці часів» (Daniélou, 1956, р. 5). Якщо залучити поняття Мірчі Еліаде (1907–1986), усі центральні для історії спасіння ієрофанії, згідно із Ж. Данієлу, відбувалися на трьох рівнях історії – прообразуючого символу (Старий Завіт), реального здійснення (Новий Завіт) і сакраментального відтворення (таїнства Церкви) (Daniélou, 1956, р. 87).

Молитва над водою під час звершення таїнства Хрещення може також викликати алюзії та ремінісценції щодо подій творення світу, особливо у світлі майбутнього есхатологічного творення Богом нового світу (Daniélou, 1956, р. 71–72). Для охрещуваних занурення у воду, окрім широковідомої символіки поховання й Воскресіння Христа, може інтерпретуватися як сакраментальний знак входження людини в реальну історичну тяглість прообразованого в Старому Завіті та сповненого в Христі спокутування гріхів людства. Аналізуючи типологічну інтерпретацію таїнства Хрещення свт. Кирила Єрусалимського, Ж. Данієлу звертає увагу на взаємну співприсутність подібності й відмінності між смертю й Воскресінням Христа (як прообразом Хрещення) і богослужбовими елементами самого таїнства (як виконанням прообразу): «У тексті пояснюється, у чому полягає подібність, а в чому несхожість. У смерті та Страстях Христа є два аспекти, які варто розрізнити: історичний факт і зміст спасенної благодаті. Історичний факт лише імітується: сакраментальний обряд його символізує, репрезентує. Але зміст спасительної благодаті уможливорює справжню співучасть (*koinonia*)» (Daniélou, 1956, р. 45). Подібний підхід дає змогу Ж. Данієлу застосовувати категорію *аналогії* для опису взаємин між двома об'єктами типологічного аналізу. Щоправда, на відміну від інших представників руху *nouvelle théologie* (з фр. – «нова теологія»), Ж. Данієлу використовує мову *історичної* аналогії «для позначення не вертикальних, а горизонтальних зв'язків» (Voersma, 2009, р. 179), не апелюючи до концепції *analogia entis* для опису співвіднесення між царинами природного та надприродного.

У цьому контексті варто також приділити належну увагу статті методистського теолога-літургіста Джефрі Вейнрайта 1992 р., у якій він здійснює спробу переосмислити збагачення Жаном Данієлу літургічно-типологічного мислення. Відштовхуючись від аналізу праці «Біблія і літургія», а також беручи до уваги магістральний екуменічний тренд ХХ ст., автор-протестант наголошує: «Однією із цінних послуг, яку

можуть надати праці Даніелу, є нагадування струдженим екуменістам про завдання пошуку церковної єдності, основаної на суттєвій згоді в біблійній і святоотцівській вірі, як це знаходить вираження в класичних літургіях ранньої Церкви» (Wainwright, 1992, р. 159). Щодо способів креативного продовження здобутих Ж. Даніелу результатів у царині літургічного богослов'я Дж. Вейнрайт додає: «Внесок, який можуть запропонувати теологи-літургісти, – це ретельний аналіз зв'язків між анамнетичним, епіклетичним і пролептичним вимірами, які позначають християнське богослужіння як частину історії спасіння» (Wainwright, 1992, р. 159). Така тривимірність єдиного літургічного праксису як ніщо інше уможливило актуалізацію, адекватну інтерпретацію та досвідне проживання церковною общиною спасительних дій триєдиного Бога впродовж історії людства.

Дж. Вейнрайт також надає особливої значущості феномену мови як важливого фактору релевантної трансляції витлумачених отцями біблійних прообразів у сучасний світ. Свою ідею дослідник доносить через акцент на багаточаровості літургії та її всеохопній дії на все єство людини: «Типологічне розуміння і практика літургії, яку представляє Даніелу, об'єднує в складну семіотичну цілісність засадничі події історії спасіння, писання, які свідчать про них і витлумачують їх, ікони, які їх зображують, читання, проповіді, молитви й формули, які проголошують історію у вербальній формі, матеріальні елементи й тілесні жести, які конкретизують участь громади в тяглій історії. За допомогою всіх органів чуття – слуху, зору, смаку, дотику, нюху – утілюється історія, яка розповідається й обмірковується в зрозумілий спосіб завдяки мові» (Wainwright, 1992, р. 161–162). Незмінне впродовж століть богослужбове використання біблійних оповідей, поєднане з дбайливим збереженням літургічного вокабуляру, уможливило рецепцію цих наративів та «увічнення їх радше як перманентних архетипів, аніж простих прототипів» (Wainwright, 1992, р. 162), що дає змогу всім

поколінням вірян бути залученими в історію спасіння через занурення в комплексну єдність біблійних оповідей, святоотцівських трактовок і церковних таїнств.

Навіть більше, Дж. Вейнрайт робить важливий акцент на нерозривному взаємозв'язку між двома базовими для Ж. Даніелу категоріями *типології* та *історії*: «Використовуючи ключову категорію типології, Даніелу наголошує на безперервності в наративі, постійності Божих дій в історії людства, поступу вперед (який не обов'язково є наївним «прогресом») до встановленої Богом мети» (Wainwright, 1992, р. 156). Того ж висновку доходить у дослідженні й Г. Бьорсма: «Даніелу стверджував, що типологія – метод християнської інтерпретації, здатний виявити аналогічні чи символічні взаємозв'язки в історії. У невпинній участі Бога в історичному поступі можна розпізнати символічний або сакраментальний характер подій, осіб і настанов» (Boersma, 2009, р. 173).

З використанням того, що Г. Бьорсма вдало назвав «сакраментальною герменевтикою» (Boersma, 2009, р. 174, 179, 190), Жану Даніелу вдалося обґрунтовано й переконливо повернути в центр богословських дискусій і певною мірою наново унормувати типологію як засадничу традицію інтерпретації біблійних оповідей, котра відкрила перед прибічниками буквальної екзегези й історико-критичного розщеплення нові горизонти вічних смислів, «вертикалізуючи» біблійний текст і підносячи ум екзегета до споглядання провіденційних Божих втручань у плін людського буття. У трьох розглянутих розвідках Ж. Даніелу наново акцентував засадничу християнську істину: Христос є виконанням старозавітних обітниць і тією постаттю, тією точкою в історії, до якої так чи інакше спрямовані всі древні прообразні лінії та в якій сповнюються всі тьмаві прообрази. Водночас цілковитого завершення це сповнення досягне лише в немеркнучій славі Царства Божого, яке стане безповоротним телеологічним здійсненням історії та остаточною реалізацією Божого плану стосовно долі творіння.

Список використаних джерел:

1. Boersma, H. (2009). *Nouvelle Théologie and Sacramental Ontology: A Return to Mystery*. New York : Oxford University Press. xvi + 325 p.
2. Daniélou, J. (1945). *Le Symbolisme des rites baptismaux*. *Dieu vivant: Perspectives religieuses et philosophiques*, 1, 15–43.
3. Daniélou, J. (1946). *Traversée de la Mer Rouge et baptême aux premiers siècles*. *Recherches de Science Religieuse*, 33, 402–430.

4. Daniélou, J. (1947a). Déluge, baptême, jugement. *Dieu vivant: Perspectives religieuses et philosophiques*, 8, 97–112.
5. Daniélou, J. (1947b). La Typologie d'Isaac dans le Christianisme primitif. *Biblica*, 28, 363–393.
6. Daniélou, J. (1947c). Saint Irénée et les origines de la théologie de l'histoire. *Recherches de Science Religieuse*, 34, 227–231.
7. Daniélou, J. (1948a). La Typologie millénariste de la semaine dans le christianisme primitif. *Vigiliae Christianae*, 2, 1–16.
8. Daniélou, J. (1948b). *Origène*. Paris: Éditions de la Table Ronde, 1948. 310 p.
9. Daniélou, J. (1949a). Rahab, figure de l'Église. *Irénikon*, 22, 26–45.
10. Daniélou, J. (1949b). Les Repas de la Bible et leur signification. *La Maison-Dieu*, 18, 7–33.
11. Daniélou, J. (1950). Sacramentum futuri: Études sur les origines de la typologie biblique. Paris : Beauchesne. xvi + 265 p.
12. Daniélou, J. (1951). Bible et liturgie: La Théologie biblique des sacrements et des fêtes d'après les Pères de l'Église. Paris : Cerf. 477 p.
13. Daniélou, J. (1955). Origen. New York : Sheed & Ward. xvii + 343 p.
14. Daniélou, J. (1956). The Bible and the Liturgy. Notre Dame, IN : University of Notre Dame Press. x + 372 p.
15. Daniélou, J. (1958). The Lord of History: Reflections on the Inner Meaning of History. London : Longmans. viii + 375.
16. Daniélou, J. (1960). From Shadows to Reality: Studies in the Biblical Typology of the Fathers. London : Burns & Oates. viii + 296 p.
17. Le Saint, W. (1955). Book Review: Origen. *Theological Studies*, 16 (4), 629–630.
18. Sehorn, J. (2020). From Shadows to Reality: Studies in the Biblical Typology of the Fathers by Jean Daniélou (review). *Nova et vetera*, 18 (3), 1068–1072.
19. Wainwright, G. (1992). “Bible et Liturgie”: Daniélou's Work Revisited. *Studia Liturgica*, 22 (2), 154–162.

References:

1. Boersma, H. (2009). *Nouvelle Théologie and Sacramental Ontology: A Return to Mystery*. New York: Oxford University Press. xvi + 325 p.
2. Daniélou, J. (1945). Le Symbolisme des rites baptismaux [The Symbolism of Baptismal Rites]. *Dieu vivant: Perspectives religieuses et philosophiques*, 1, 15–43 [in French].
3. Daniélou, J. (1946). Traversée de la Mer Rouge et baptême aux premiers siècles [Crossing the Red Sea and Baptism in the Early Centuries]. *Recherches de Science Religieuse*, 33, 402–430 [in French].
4. Daniélou, J. (1947a). Déluge, baptême, jugement [Flood, Baptism, Judgement]. *Dieu vivant: Perspectives religieuses et philosophiques*, 8, 97–112 [in French].
5. Daniélou, J. (1947b). La Typologie d'Isaac dans le Christianisme primitif [The Typology of Isaac in Early Christianity]. *Biblica*, 28, 363–393 [in French].
6. Daniélou, J. (1947c). Saint Irénée et les origines de la théologie de l'histoire [St. Irenaeus and the Origins of the Theology of History]. *Recherches de Science Religieuse*, 34, 227–231 [in French].
7. Daniélou, J. (1948a). La Typologie millénariste de la semaine dans le christianisme primitif [The Millenarian Typology of the Week in Early Christianity]. *Vigiliae Christianae*, 2, 1–16 [in French].
8. Daniélou, J. (1948b). *Origène [Origen]*. Paris: Éditions de la Table Ronde, 1948. 310 p. [in French].
9. Daniélou, J. (1949a). Rahab, figure de l'Église [Rahab, the Figure of the Church]. *Irénikon*, 22, 26–45 [in French].
10. Daniélou, J. (1949b). Les Repas de la Bible et leur signification [The Meals in the Bible and their Meaning]. *La Maison-Dieu*, 18, 7–33 [in French].
11. Daniélou, J. (1950). *Sacramentum futuri: Études sur les origines de la typologie biblique [The Sacrament of the Future: Studies on the Origins of Biblical Typology]*. Paris: Beauchesne. xvi + 265 p. [in French].
12. Daniélou, J. (1951). *Bible et liturgie: La Théologie biblique des sacrements et des fêtes d'après les Pères de l'Église [Bible and Liturgy: The Biblical Theology of the Sacraments and Feasts according to the Fathers of the Church]*. Paris: Cerf. 477 p. [in French].
13. Daniélou, J. (1955). *Origen*. New York: Sheed & Ward. xvii + 343 p.
14. Daniélou, J. (1956). *The Bible and the Liturgy*. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press. x + 372 p.
15. Daniélou, J. (1958). *The Lord of History: Reflections on the Inner Meaning of History*. London: Longmans. viii + 375.
16. Daniélou, J. (1960). *From Shadows to Reality: Studies in the Biblical Typology of the Fathers*. London: Burns & Oates. viii + 296 p.
17. Le Saint, W. (1955). Book Review: Origen. *Theological Studies*, 16(4), 629–630.
18. Sehorn, J. (2020). From Shadows to Reality: Studies in the Biblical Typology of the Fathers by Jean Daniélou (review). *Nova et vetera*, 18 (3), 1068–1072.
19. Wainwright, G. (1992). “Bible et Liturgie”: Daniélou's Work Revisited [“Bible and Liturgy”: Daniélou's Work Revisited]. *Studia Liturgica*, 22 (2), 154–162.